

A nyelvről való beszéd kutatása

A magyar kultúrában jelentős szerepe van a nyelvről való beszédnek: a metanyelvnek. Egyes kifejezések helyesége vagy helytelensége, szépsége vagy „fülsértő” volta gyakran szóba kerül különböző beszélgetések során. A magyarok nagy része úgy nő fel, hogy a szülei, a tanárai, vagy akár a barátai is rendszeresen kijavítják a beszédét. Időnként indoklás is elhangzik: ezért vagy azért helytelen vagy éppen túrhetetlen a kijavított szó.

Egy ember beszédének a kijavítása, negatív minősítése durva sértés is lehet. Egy-egy – látszólag csupán nyelvi – értékelés óhatatlanul összefonódik a beszélő személynek, sőt mindazon személyeknek az értékelésével, akik az adott szót, szerkezetet, akcentust stb. használják, magukénak érzik. Ha például az iskolában a tanár lenézően nyilatkozik a diák nyelvjárásáról, akkor a diákon kívül annak családját, rokonságát is negatívan értékeli.

A nyelvművelés, a nyelvi tanácsadás és az iskolai nevelés irodalmában egyre nagyobb figyelmet kap a beszélő otthon elsajátított, elsődleges anyanyelvváltozatának és az iskolai nevelés során elvárt nyelvváltozatnak a folyamatos konfrontálódása, illetve e konfliktus hatékony és fájdalommentes kezelésének szükségessége. Az elmúlt évtizedekben elterjedt az a nézet, hogy ezt a konfliktust nem lehet a tanárok és a tudósok magas lováról megoldani. A szakemberek nem találhatják ki mindenre a megoldást, főleg, ha esetenként a kérdéseik sem megfelelőek. E nézet szerint a nyelvészeknek, a tanároknak, a nyelvművelőknek közvetlenül a beszélőktől kell megtudniuk, mi okoz számukra problémát, mit gondolnak ők maguk arról a nyelvi valóságról, amelyben élnek. Így fedezhető fel a nyelvi konfliktusok gyökere, s ezt követően lehet orvosolni a problémákat. Számos nehézséggel kell azonban megküzdenie annak, aki fel akarja térképezni a beszélők nyelvi gondolkodását.

Nyelvhelyességi kérdésekkel 2002 óta foglalkozom. 2009 első félévében országos felmérést végeztem a témában. Bár úgy fogtam neki a vizsgálatnak, hogy diákok és magyartanáraik nyelvi gondolkodását fogom megismerni, be kellett látnom, hogy ezt a feladatot nem fogom tudni megoldani. Többféle szöveget elemeztem (kérdőív válaszokat, tanórákon elhangzó és interjúk során rögzített szövegeket), de munkám során sosem lehettem biztos abban, hogy a megkérdezettek mikor mondják őszintén azt, amit gondolnak, és mikor akarnak hozzám alkalmazkodni, azt feltételezve, hogy bizonyos válaszoknak jobban örülök, mint másoknak. Éppen ezért nem tudtam a gyűjtött szövegekre a válaszadók gondolkodásának hű tükreként tekinteni.

A felmerült problémák miatt egy olyan elmélethez folyamodtam, amely szerint amikor nyelvi kérdésekről beszélünk, valójában nem a már meglévő tudásunkat öntjük szavakba – már csak azért sem, mert tudásunk sosem „kész”, hanem dinamikusan változik –, hanem egy-egy konkrét helyzetben, számunkra többé-kevésbé ismerős

(A szerző az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa. A vizsgálat eredményeit feldolgozó disszertációját 2011. június 7-én védte meg az ELTE BTK-n. A vizsgálatához kapcsolódó cikkek gyűjteménye és a disszertáció téziszűzete a <http://martonfi.hu/sztp-cimen olvasható>.)

kommunikációs minták nyomán kijelentéseket formálunk a témáról. Ezek a kijelentések ideológiákként kezelhetők, mivel a segítségükkel mások nyelvhasználatát magyarázzuk, értékeljük, illetve bizonyos modelleket alkotunk a minket körülvevő nyelvi valóságról. De ideológiákkal magyarázzuk saját cselekedeteinket is: például azt, hogy miért javítottunk ki valakit azért, mert *de viszontozott*, vagy két lehetséges szinonima közül miért kerüljük következetesen az egyiket, és miért használjuk csak a másikat.

A nyelvről folytatott beszélgetések természetének jobb megértése érdekében mintegy 48 órányi interjút készítettem alsó tagozatos, 7. és 11. osztályos diákokkal, valamint a 7. és 11. osztályosok magyartanáraival. E beszélgetések során szinte szüntelenül folyt a nyelvi ideológiák gyártása. Ez a párbeszédbe ágyazott, éppen ezért mindig közös tevékenység már alsó tagozatosoknak is egészen jól ment. Másodikos diákok például az interjú egy pontján azt állították, hogy tanítóik rájuk szólnak, ha *háttal* kezdik a megszólalásaikat. Később – amikor arról érdeklődtem, miért tesznek így a tanító nénik – felállítottak egy nyelvi ideológiát, amely szerint a *hát* nem lehet helyes mondatok része. Ezt azonban úgy tették, hogy maguk is a „helytelen” helyzetben használták a *hátot*: „Hát az, hogy a *háttal* meg az *öővel* meg az ilyenekkel nagyon nem lehet szép, rendes mondatot alkotni” – mondta egyikük. Ez a jelenség 7. és 11. osztályban is megfigyelhető volt. De nem csupán a diákokra jellemző, hogy olyan szót használnak, amiről azt mondják, hogy helytelen. Az interjúk szövegében – a tanárok beszédét is figyelembe véve, az én kutatói kérdéseimet azonban kihagyva – a névelőkön, illetve egyes gyakori kötőszókon kívül a *hát* volt a leggyakoribb szó.

Hogyan lehetséges, hogy miközben valaki kárhozzat egy nyelvi elemet, maga is használja azt? Hogy válhat ketté a beszéd elmélete és gyakorlata? A válasz a nyelvről való beszéd kulturálisan szabályozott cselekvés voltában keresendő. A nyelvről való beszédben különösen nagy szerepe van a tanult, pannelszerű kijelentéseknek. Esetenként akár nemzedékről nemzedékre öröklődnek sommás megfogalmazások. Ezek egyike a „*háttal* nem kezdünk mondatot” is. Ha a nyelvhelyesség témája kerül szóba, szokás felhozni a *hátot*, a *de viszontot*, az „iktelenül” ragozott *eszek*, *iszokot* és még néhány kifejezést. Akár hosszasan is el lehet beszélgetni anélkül, hogy a beszélgetésben részt vevők közül bárkinek is gondot (például megértési nehézséget) okozott volna korábban az adott szó, kifejezés használata. Az emberek megtanulják, mit kárhozzassanak, s alkalomadtán felháborodásuknak adnak hangot egy-egy kifejezés kapcsán. Ha a felháborodás okát kérdelem, az indoklás gyakran ismerős: „egyszerűen idegesít”, „allergiás vagyok rá”, „ilyet nem mondunk”, „sérti a fülemet” stb. Érezhető, hogy hagyománya van, mit miért illik elutasítani, illetve kijavítani a másik beszédében. A beszélők gyakran nem a saját tapasztalataikra hivatkoznak, nem a saját maguk által felfedezett problémákat adják elő vagy próbálják megoldani, hanem egy kiterjedt hagyományt idéznek.

Metanyelvi vizsgálataim eredményeként nem mondható meg, hogy az emberek hogyan gondolkodnak a nyelvről. Inkább az fogalmazható meg, hogy „az emberek különböző helyzetekben így és így szoktak beszélgetni a nyelvről”: így és így vitáznak, ilyen és ilyen érveket hoznak fel stb. Ezzel a szemlélettel a nyelvhelyességi tanácsok és a nyelvi javítások egy kulturális hagyomány elemeiként vizsgálhatók. A beszédtanulás mellett a nyelvről való beszéd és a nyelvi javítás módjainak megtanulása is a nyelvi szocializáció részeként értelmezhető.

Szabó Tamás Péter
sztp@nytud.hu